

Sultan II. Abdülhamid Döneminde Paskalya Yortusu Özelinde Gayrimüslimlere Yapılan Yardımlar

Aids Which Were Made to the Non-Muslims with a Specific Emphasis on the Easter in the Period of Sultan Abdulhamid II

Burak Kocaoğlu*

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi

Research Article

Sorumlu yazar:

Corresponding author:

* Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
burakkocaoglu06@gmail.com

ORCID: 0000-0002-0595-7229

Başvuru / Submitted:

28 Eylül 2023

Kabul / Accepted:

19 Kasım 2023

DOI: 10.21021/osmed.1367682

Atıf/Citation:

Kocaoğlu, B. "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Paskalya Yortusu Özelinde Gayrimüslimlere Yapılan Yardımlar", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 20 (2024): 18-37.

Benzerlik / Similarity: 14

Öz

Sultan II. Abdülhamid dönemi sosyal devlet anlayışının başarılı bir şekilde yürütüldüğü ve toplumda yardıma muhtaç her kesime imkanlar ölçüsünde yardım elinin uzatıldığı bir dönem olmuştur. Şüphesiz ki yürütülen yardım faaliyetlerinin Sultan'ın himayesinde yapılması yürütülen yardım faaliyetlerinin başarılı olmasını sağlamıştır. Çoğu araştırmacı tarafından Sultan II. Abdülhamid'in zamanla toplum içerisindeki görünürlüğünün azalmasından dolayı meşruiyetini artırmak adına yardım faaliyetlerine ağırlık vererek himaye ettiği yönünde düşünceler dile getirilmiştir. Bu düşüncelerin haklılık payı olmakla birlikte Sultan'ın bizzat bu faaliyetlerle ilgilenmesini sadece siyasi sebeplerle açıklayamayız. Sultan II. Abdülhamid'in yardımsever bir yapıya sahip olması göz ardı edilmeyecek bir gerçektir. Bu çalışmada Sultan II. Abdülhamid döneminde çok geniş bir yelpazede yürütülen yardım faaliyetlerinden biri olan Paskalya Yortusu'nda Gayrimüslimlere yapılan maddi yardımlar ele alınmıştır. Çalışmamızın sınırları içerisinde kısaca Paskalya Yortusu'ndan bahsedildikten sonra hangi Gayrimüslim gruba ne kadar ödeme yapıldığı, yapılan ödemelerin finanse edilmesinde hangi kaynaklara başvurulduğu, bu süreçte yaşanan sorunların neler olduğu ve Sultan'ın tahttan indirilmesinden sonra ödemeler konusu arşiv belgeleri ışığında gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: II. Abdülhamid, Paskalya, Rum, Ermeni, Bulgar.

Abstract

The period of Sultan Abdulhamid II became a period in which the social state approach was carried out successfully and helping hand was extended to every segment of the society in need to the extent possible. Undoubtedly that the fact that the aid activities carried out were performed under the auspice of the Sultan became quite effective in the success of such activities. Most of the researchers argued that the aid activities were provided and protected in order to ensure his legitimacy on account of the decreased visibility of Sultan Abdulhamid II within the society. While these opinions could be accepted to a certain extent, we could not explain the Sultan's personal interest in these activities only with the political reasons. It is also an undeniable fact that Sultan Abdulhamid II had a benevolent nature is a fact that cannot be ignored. In this study, the material aids which were made to the non-Muslim citizens during the Easter period which was only one of the aid activities which had been carried out in a quite wide range in the period of Sultan Abdulhamid II were taken up. Within the limitations of our study, firstly the Easter was mentioned in brief terms and then the non-Muslim groups which took aid payments and the amounts of such payments and the resources which were utilized in order to make the payments and the problems which were encountered in this process and the subject of payments after dethroning the Sultan were indicated and put forward in the light of the archive documentation.

Keywords: Abdulhamid II, Easter, Greek, Armenian, Bulgarian.

Giriş

Sultan II. Abdülhamid'in zamanla Yıldız Sarayı'nın kalın duvarları ardında kalması ve toplum içinde fazla yer almaması Sultan'ı bir ikileme bırakmıştır. Ülkenin muhtelif sosyal katmanlarına nüfuz etme isteği olan II. Abdülhamid toplum içerisinde şahsi görünürlüğü az olduğundan bu amacını yapacağı ihsanlar vasıtasıyla gerçekleştirmek istemiştir.¹ Bu amaçla toplum içerisinde yardıma en çok ihtiyaç duyan fiziksel engelli, iş kazasından veya doğal afetlerden dolayı mağduriyet yaşayan kişilere yardım elini uzatmış² olup kimi zaman altı-yedi yaşındaki yetim bir çocuğun isteklerini dikkate alacak kadar hassas³ kimi zaman ise gelen arzuhalleri tek tek okuyacak kadar ilgili olmuştur.⁴ Yardımlar konusunda son derece hassas ve dikkatli olan Sultan II. Abdülhamid sadece başkentte değil ülkenin pek çok yerindeki sosyal yardım faaliyetlerini saraydan oluşturduğu yardım komiteleriyle kendi denetimi altında yapılışını istemiştir.⁵ Bu sayede yoksul ahalinin gönlünde yer edinmeyi ve böylece merkezileşen iktidarının meşruiyetini güçlendirerek⁶ itaat ve sevgi üzerine kurulu güçlü bir ilişkinin varlığını göstermeyi amaçlamıştır.⁷ Bu noktada toplumda hiçbir grubu ayırmadığını göstermesi bakımından Hac vaktinde Surre Alayıyla birlikte sadaka-i seniyye adıyla milyonlarca kuruşu kutsal topraklara gönderen⁸ Sultan II. Abdülhamid Paskalya vaktinde de kiliselere yüklü miktarda ihsanda bulunarak Hristiyan ahalinin gönlünü kazanmayı arzulamıştır.

Paskalya terimi İbranice geçiş anlamına gelen Pesah (Fısıh) kelimesinden gelmektedir. Pesah, Yahudilerin M.Ö.1250'de Hz. Musa önderliğinde Mısır'dan kaçışının anısına 15-21 Nisan tarihleri arasında kutlanan bir Yahudi bayramıdır.⁹ Bu bayram Hristiyanlığın ortaya çıkışıyla birlikte Pascha adıyla Hz. İsa'nın öldürülmesi ve üç gün sonra tekrardan dirilmesi anısıyla yapılan kutlamayı ifade etmiştir.¹⁰ Hristiyan inancına göre, Beytüllahm'de doğan Hz. İsa otuzlu yaşlarında Vaftizci Yahya tarafından Ürdün Nehri kıyısında vaftiz edilmesinden sonra bir müddet Galile'de kalmıştır. Galile'nin hemen hemen her tarafını öğretilerini anlatarak ve mucizelerini göstererek dolaşan Hz. İsa Kudüs'e giderek üç yıl boyunca tebliğ faaliyetlerini yürütmüştür.¹¹ Hz. İsa'nın Kudüs'teki faaliyetleri Yahudiler ve Romalılar tarafından tehlikeli görülerek ortadan kaldırılması için planlar yapılırken beklenmedik bir şekilde onlara havarilerden Yahuda İşkariyot yardımcı olur.¹² Hz. İsa Fısıh bayramının ilk akşamı havarileriyle birlikte yediği son akşam yemeğinin ardından Romalı

¹ Selim Deringil, *Simgeden Millete II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2022), 54.

² İzi Karakaş Özbayrak, *II. Abdülhamid Döneminde Uygulanan Sosyal Yardım Politikaları (1876-1909)*, (İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2011), 15.

³ Hikmet Zeki Kapıcı, *Darülhayr-i Âli*, (Ankara: ATAM, 2019), 19.

⁴ Hakan. T. Karateke, *Padişahım Çok Yaşa Osmanlı Devletinin Son Yüzylında Merasimler*, (İstanbul: İş Kültür Yayınları, 2017), 142.

⁵ Kamuran Şimşek, *Osmanlı Devleti'nde Engelliler ve Engelli Politikaları II. Abdülhamit Dönemi*, (Ankara: T.T.K., 2022), 3.

⁶ Nadir Özbek, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Yardım Uygulamaları", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Halil İnalıcık- Mehmet Seyitdanlıoğlu, (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2012), 586-587.

⁷ Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2020), 123.

⁸ Münir Atalar, *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayûn ve Surre Alayları*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1991), 76.

⁹ Hidayet Işık, "Dini Kökeni Açısından Noel ve Yılbaşı", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7, (1997), 451.

¹⁰ Mehmet Katar, "Paskalya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/ 181.

¹¹ Bekir Zakir Çoban, *Yahudilerden Sonra Hristiyanlardan Önce Hz. İsa*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2018), 89-90.

¹² Günay Tümer-Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, (Ankara: Ocak Yayınları, 1983), 244.

Pilatus'un adamları tarafından yakalanarak Golgotha denilen yere götürülmüştür.¹³ Burada Başkahn Kayafa başkanlığında Yahudilerin en yüksek dini mercii Sanhedrin'de¹⁴ yargılanması yapılan ve ölüm cezasına çarptırılan Hz. İsa Vali Pilatus'a götürülmüştür.¹⁵ Vali Pilatus'un gönlü Hz. İsa'yı öldürmekten yana olmasa da¹⁶ bölgedeki Yahudilerin baskısı neticesinde Hz. İsa'nın idamını onaylamak zorunda kalmıştır.¹⁷ Vali Pilatus'un onayının ardından Hz. İsa yapılan türlü işkencelerle çarmıha gerilerek öldürülmüştür.¹⁸ Hristiyan inancına göre Hz. İsa, hakaretler ve işkenceler yapılarak öldürüldükten üç gün sonra dirileceğini havarilerine söylemiştir.¹⁹ Hz. İsa havarilerine söylediği üzere çarmıha gerildikten üç gün sonra Tanrı'nın gücüyle dirilerek kırk gün boyunca birçok kişiye görüldükten sonra göğe yükselerek Baba'nın (Tanrı'nın) sağ yanına oturmuştur.²⁰ Özetle Paskalya Yortusu, Hz. İsa'nın cuma günü çarmıha gerilip öldürülmesinden üç gün sonra pazar günü tekrardan dirilmesinin kutlandığı bir bayramdır.²¹

1. Paskalya Yortusu ve Atıyye-i Seniyye

Yönetimi altında İslâm, Hristiyan ve Musevi dinine mensup milyonlarca insanı yüzyıllar boyunca huzur içerisinde bir arada yaşatan Osmanlı Devleti'nde yaşayan her inanç grubu dini bayramlarını olağanüstü durumlar dışında kendi inançları çerçevesinde coşku içerisinde kutlamıştır. Bu noktada hangi dinden olursa olsun bir dini bayramın coşkuyla geçmesi noktasında birçok etken söz konusudur. Bunlardan belki de en önemlisi ülkedeki huzur ortamıdır. Huzur ortamının sağlanmadığı bir yerde insanlar değil dini bayramlarını kutlamak gündelik hayatlarını bile sürdürme noktasında büyük zorluklarla karşı karşıya kalacaktır. Bu durumun farkında olan devlet yöneticileri dini günlerde ülke genelinde güvenliği sağlamak adına birçok noktada sıkı tedbirler almıştır. Huzur ortamının sağlanmasının dışında cemaat üyeleri arasındaki manevi bağ da bir diğer belirleyici unsur olmuştur. Bu iki unsurun dışında cemaatin ekonomik durumunun iyi veya kötü olması bayramın coşku içerisinde geçip geçmeyeceğinde oldukça belirleyici olmuştur. Genellikle dini günlerde cemaat içerisinde yardımlaşma düşüncesi diğer günlere oranla daha fazla olduğundan ihtiyaç sahiplerine destek olmak adına yapılan faaliyetlerde bir artış yaşanmıştır. Bu gibi günlerde ibadethanelerin olağan harcamaları dışında giderleri olduğundan her zamankinden daha fazla paraya ihtiyaç duyulmuştur. Bu noktada cemaat üyeleri maddi imkânları dahilinde ibadethanelerin harcamalarına destek olmak amacıyla aynı veya nakdi olarak yardımda bulunmuşlardır.²²

Herhangi bir dinî günün olmadığı zamanlarda da kiliselerin belli başlı gider kalemleri olmuştur. Bu gider kalemlerinin başında patrikhane ve eksarhlıkta görevli memur ve hademenin maaşlarının

¹³ Abdullah Çakmak, "Osmanlı Devleti'nin Kudüs'teki Paskalya Kutlamalarına Yönelik Politikaları (XIX. Yüzyıl)", *Filistin Araştırmaları Dergisi*, 6, (2019), 61.

¹⁴ Bekir Zakir Çoban, *Geçmişten Günümüze Papalık*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2021), 30.

¹⁵ Bekir Zakir Çoban, *Yahudilerden Sonra Hristiyanlardan Önce Hz. İsa*, 94.

¹⁶ Ömer Faruk Harman "İsa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/468.

¹⁷ Mehmet Alparslan Küçük, "İkonografiden İnanca İsa Mesih'in Dirilişi/Paskalya Süreci", *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3/6, (2016), 248.

¹⁸ Mahmut Aydın, "Birbirine Tezat İki Farklı İsa Portresi Paskalya Öncesi İsa versus Paskalya Sonrası İsa", *Milel ve Nihal*, 4/1, (2007), 150.

¹⁹ İlhami Ayrancı, "Kudüs'te Paskalya Kutlamaları", *İlâhiyât: Akademik Araştırmalar Yıllığı*, 1, (2018), 5.

²⁰ Ali Erbaş, *Hristiyanlık*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2021), 22.

²¹ Hz. İsa'nın tekrardan dirilmesi Mata, Luka, Markos ve Yuhanna İncillerinde farklı şekilde anlatılmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Beyazıt Yaşar Seyhan, *Kitab-ı Mukaddes ve Kur'ân-ı Kerimdeki Kıssaların Karşılaştırılması*, (Bursa: Emin Yayınları, 2022), 185-186.

²² Sula Bozic, *İstanbul Rumlar*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2023), 49-52.

ödenmesi gelmiştir. Ayrıca patrikhane tarafından talebeler,²³ eramil (dullar), eytam (yetimler) ve muhtacin (muhtaçlar) olarak adlandırılan ihtiyaç sahiplerine düzenli olarak patrikhane sandığından ödeme yapılmaya çalışılmıştır. Ancak çoğu zaman sandıkta yeterince para olmadığından yapılacak ödemeler kimi zaman bir yılı aşkın bir süre gecikmiştir.²⁴ Bu durum şüphesiz ki ihtiyaç sahiplerini daha da zor duruma sokmuştur. Patrikhanelerin ekonomik anlamda oldukça güçsüz olduğu bu dönemde Paskalya gibi Hristiyanlığın en önemli dini bayramının gelmesi kiliseler için fazladan masraf anlamına gelmiştir. Paskalya döneminde yapılacak maaş ödemeleri ve yardımların dışında kiliselerin ihtiyacı olan mum ve kandil gibi çeşitli malzemelerin alımı ekonomik sıkıntıyı daha da derinleştirmiş ve ruhani liderler çözüm arayışlarına girmişlerdir.²⁵ Bu noktada kendi cemaatlerinden yeterince nakdi veya maddi destek göremeyen ruhani liderler,²⁶ devlete yardım için başvurmuşlardır.²⁷ İlk olarak her bir patriklik ayrı ayrı Adliye ve Mezâhib Nezâreti'ne yardım taleplerini iletmişlerdir.²⁸ Yardım taleplerinde genellikle cemaatlerinin ruhani işlerinin Padişah'a layık bir şekilde yürütüldüğü ve her daim cemaat olarak Padişah'a şükranlarını sundukları ifade edilmiştir.²⁹ Talebin devamında ise asıl mesele olan patrikhane sandığının zayıf durumuna³⁰ konu getirilerek memurin ve hademenin maaşlarının,³¹ eramil, eytam ve muhtacin olarak adlandırılan ihtiyaç sahiplerine yapılacak ödemelerin aylarca yapılamadığı ve bu konuda padişahın ihsan ve lütuflarının beklendiği ifade edilerek istenilen yardım miktarı dile getirilmiştir.³² Adliye ve Mezâhib Nezâreti bu türden gelen talepleri görüşülmek üzere Meclis-i Mahsus-ı Vükela'ya sevk etmiştir. Genellikle Rum Patrikhanesi, Ermeni Patrikhanesi, Ermeni Katolik ve Bulgar Eksarhlığı'ndan Paskalya öncesi yardım talepleri gelmiş olsa da kimi zaman bazı kiliselerin yardım talepleri Adliye ve Mezâhib Nezâreti'ne ulaşmamıştır. Bu gibi durumlarda çoğu zaman kiliseden yardım talebi gelmiş gibi önceki senelerde olduğu gibi ödeme yapılmasına karar verilmiş olsa da nadiren de olsa bütün kiliselerden yardım yazılarının gelmesi beklenmiş ve Meclis-i Mahsus-ı Vükela'dan kararın tek seferde çıkartılması istenmiştir.³³ Meclis-i Mahsus-ı Vükela kararıyla zaruri ihtiyaçların tesviyesine medar olmak üzere mutad olan atıyye-i seniyyenin sinn-i sabıkada³⁴ verilen miktarda olmak üzere kiliselere ödenmesi yönünde kararı çıkmıştır.³⁵ Belirtilen miktar Hazine-i Maliye-i Celile'nin Dahiliye Muvazenesi atıyye-i seniyye tertibatından ödenmesi istenmiştir. Bunun için Maliye Nezâreti'ne gerekenin yapılması yönünde karar yazısı³⁶ ve Adliye Mezâhib Nezâreti ve Dahiliye Nezâreti'ne konu hakkında malumat verilmiştir.³⁷

²³ BOA, *Y.A.HUS*, 234/135.

²⁴ BOA, *İ.AZN*, 9/20.

²⁵ BOA, *Y.A.RES*, 28/43.

²⁶ BOA, *İ.AZN*, 25/3.

²⁷ Ali Güler, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim, Hürriyetleri ve Bu Bakımdan Kilise Defterleri'nin Kaynak Olarak Önemi", *OTAM*, 9, (1998), 159.

²⁸ BOA, *BEO*, 4345/325805.

²⁹ BOA, *İ.AZN*, 13/30.

³⁰ BOA, *MV*, 64/43.

³¹ BOA, *BEO*, 1834/137529.

³² BOA, *BEO*, 2305/172845.

³³ BOA, *İ.HUS*, 104/134.

³⁴ BOA, *BEO*, 1642/123125.

³⁵ BOA, *BEO*, 1310/98235.

³⁶ BOA, *BEO*, 234/17525.

³⁷ BOA, *BEO*, 940/70447; BOA, *İ.AZN*, 4/3.

2. Paskalya Yortusu'nda Hazine-i Celile-i Maliye'den Yapılan Ödemeler

Dahiliye Muvazenesi'nden Patrikhane ve Eksarhlığa ödenen rakamlara baktığımızda cemaatler arası farklılıklar göze çarpmaktadır. Devlet, ödeme miktarını cemaatin büyüklüğünü göz önüne alarak yapmış olsa da cemaatin devlet katındaki nazar-ı itibarı yapılan yardım miktarının belirlenmesinde etkili olmuştur. Bu noktada en büyük yardımı Rum Patrikliği almıştır. Belgelerden takip edebildiğimiz kadarıyla çalışma dönemimiz içerisinde Rum Patrikliği'ne R.1305/M.1889 senesinde 100.000 kuruş³⁸ R.1307-1320/M.1891-1904 tarihleri arasında 75.000 kuruş ve akabinde R.1321/M.1905 tarihinden sonra 60.000 kuruş atıyye-i seniyye ödenmiştir. Bahsi geçen dönem içerisinde sadece R.1311/M.1895 senesinde Rum Patrikhanesi'ne artan ihtiyaçları karşılama konusunda yaşadığı güçlüğü dile getirmesinden ötürü 10.000 kuruş fazla ödeme yapılarak 85.000 kuruş ödenmiştir.³⁹ Ancak bu durum sadece bahsi geçen seneye sınırlı tutulmuştur. Rum Patrikhanesi'ne yapılan ödemeler konusunda mahsuplaşma meselesinden de bahsetmemiz gerekmektedir. Patrikhane'ye bağlı Yedikule Rum Hastanesi ve Beyoğlu Kilisesi gibi müesseselere ait gayrimenkullere ait birikmiş emlak vergisi borcunun ödenmesinde kimi zaman mahsuplaşma yoluna gidilmiştir. Bu noktada ilk olarak bahsi geçen yerlerin Patrikhane'ye ait olup olmadığının tespiti yapılmıştır.⁴⁰ Yapılan inceleme sonunda kayıtlar doğru ise Patrikhane'ye verilecek olan atıyye-i seniyyeden vergi borcu düşülmüş olup atıyye-i seniyyeden kalan paranın ödenmesi konusunda Patrikhane tarafından gelen talep doğrultusunda kalan kısım ödenmiştir.⁴¹ Her ne kadar diğer patrikhaneler ve eksarhlık için bu uygulamanın yapıldığına dair bir kayda rastlanmamış olsa da diğer cemaatler için de bu usulün uygulanmış olması kuvvetle muhtemeldir.⁴²

Atıyye-i seniyye tertibinden en yüksek ikinci miktarı uzunca bir süre Gregoryen Ermeni Patrikhanesi almıştır. 1461 tarihinde Fatih Sultan Mehmed tarafından kurulan bu patrikhaneye R.1307-1312 /M.1891-1896 tarihleri arası 40.000 kuruş ödenmiş olup, R.1313-1320 /M.1897-1904 tarihleri arasında 50.000 kuruş ve R.1321/M.1905 tarihinden sonra da 40.000 kuruş ödenmiştir. I. Dünya Savaşı ve sonrasında Ortodoks Rum ve Gregoryen Ermeni cemaatine ne miktar ödeme yapıldığına dair kayıt mevcut değildir. Ancak, R.1332/M.1916 tarihinde Adliye ve Mezaheb Nezâreti'ne Ermeni Patrikliği ve Rum Patrikliği'nden ayrı ayrı gönderilen yazılarda Paskalya münasebetiyle itası mutad olan atıyye-i seniyyenin bu sene de ödenmesinin talep edilmesinden yardımların devam ettiğini anlamaktayız. I. Dünya Savaşı sırasında Gregoryen Ermenilere yapılacak yardımlar konusunda nispeten bir muhatap değişikliği yaşanmıştır. Eçmiyazın Katogigosluğu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin zararlı faaliyetleri neticesinde Eçmiyazın'e karşı 10 Ağustos 1916 tarihinde merkezi Kudüs'te bulunan bir Osmanlı Ermeni Katogigosluğu kurularak Ermenilerin tek ruhani merci olarak kabul edilmiştir. Ermenilerin ruhani merkezi Kudüs'e taşındığından İstanbul Murahhasalığı'na atanacak kişi Dersaadet Patrik Vekili adıyla görevlendirilmiştir.⁴³ Bu tarihten Osmanlı Ermeni Katogigosluğu'nun kaldırıldığı tarih olan Kasım 1918'e kadar Ermenilere yapılacak yardımlar Dersaadet Patrik Vekili tarafından talep edilmiştir. Ancak elimizdeki kayıtlardan bu süre zarfında kaç kuruş ödeme yapıldığına dair bir bilgiye

³⁸ BOA, *MV*, 42/35.

³⁹ BOA, *BEO*, 599/44895; BOA, *İ.AZN*, 13/30.

⁴⁰ BOA, *BEO*, 3159/236904.

⁴¹ BOA, *DH.MKT*, 2764/10.

⁴² M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, (İstanbul: Klasik, 2017), 226-227.

⁴³ Ali Arslan, *Kadim Ermeni Papalığı Eçmiyazın Kilisesi'nde Stratejik Savaşlar*, (İstanbul: İdil Yayıncılık, 2013), 130-131.

ulaşılamamıştır. R.1333/M.1917 tarihli yazıda, Ermeni Katoğikos Patrikliği Dersaadet Vekili⁴⁴ tarafından Adliye ve Mezahib Nezâreti'ne Paskalya Yortusu'nun yaklaştığı, Dersaadet'te bulunan ve miktarı çok fazla olan Ermeni fukarasına tevzi edilmek üzere itası mutad olan atıyye-i seniyyeden daha fazlasına ihtiyaç olduğu fukara halka muavenet için atıyyenin bu sene de verilmesi için Katogikos ve Patrik Efendi'nin istirhamda bulunduğu ifade edilmiştir.⁴⁵ I. Dünya Savaşı sonrası İstanbul'un işgali sırasında da başta Ermeni cemaati olmak üzere diğer Gayrimüslim unsurlara Paskalya vaktinde yapılan yardımlara devam edildiğini R.1337/M.1921 tarihinde Maliye Nezâreti'ne gönderilen yazıdan anlamaktayız. Yazıda, her sene Paskalya ve Hamursuz Yortuları münasebetiyle Ermeni Patrikliği, Ermeni Katolik Patrikliği, Bulgar Serepiskoposhanesi ve Hahambaşılığa verilmesi adet olan meblağ talep edilmiştir.⁴⁶ Bu ve diğer taleplerden de anlaşılacağı üzere I. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında başta Ermeniler ve Rumlar olmak üzere Gayrimüslimlere Paskalya Yortusu'nda düzenli olarak ödeme yapılmıştır.⁴⁷

Ermeni Patrikhanesi'nden farklı olarak zaman içerisinde ülkede faaliyet gösteren başta Cizvitler ve diğer Katoliklerin misyonerlik faaliyetleri neticesinde sayıları zaman içerisinde artan⁴⁸ ve Fransa'nın desteğiyle 1830'da müstakil olarak Ermeni Katolik Patrikhanesi'ne sahip olan⁴⁹ Ermeni Katolik cemaatine de yüklü miktarda ödeme yapılmıştır. R.1307-1320/M.1891-1904 tarihleri arasında 25.000 kuruş, R.1321-1325/M.1905-1909 tarihleri arasında 20.000 kuruş ve I. Dünya Savaşı'nın yaşandığı R.1331-1333/M.1915-1917 tarihleri arasında 25.000 kuruş ödenmiştir.⁵⁰ Ermeni Katolik Patrikhanesi'ne yapılan ödemeler I. Dünya Savaşı'ndan sonra İtilaf Devletleri'nin Osmanlı ülkesini işgal ettiği dönemde de devam etmiş olup R.1336/M.1920 senesinde 25.000 kuruş ödenmiştir.⁵¹

Paskalya münasebetiyle ödeme yapılan bir diğer kilise de Bulgar Eksarhlığı olmuştur. Bulgar Eksarhlığı'na verilen miktar uzunca bir süre Ermeni Patrikhanesi'ne verilen miktarla aynı düzeyde olsa da⁵² R.1321/M.1905 tarihinde yapılan tenzilat neticesinde Ermeni Patrikhanesi'nden daha düşük bir miktarda atıyye-i seniyye ödemesi yapılmıştır. Belgelerden takip edebildiğimiz kadarıyla Bulgar Eksarhlığı'na R.1308-1309/M.1891-1892 tarihlerinde 40.000 kuruş, R.1313-1320/M.1897-1904 tarihleri arasında 50.000 kuruş, R.1321-1325 M.1905-1909 tarihleri arasında 30.000 kuruş ödeme yapılmıştır. Bulgar Eksarhlığı'nın II. Balkan Savaşı'ndan sonra Sofya'ya taşınmasıyla birlikte Bulgar Cemaati'nin işleri İstanbul'da bulunan Bulgar Eksarhı Vekili aracılığıyla yürütülmüştür. Bulgar Cemaatine, I. Dünya Savaşı'nın devam ettiği tarihlerde ve savaşın bitip Osmanlı Devleti'nin İtilaf Devletleri tarafından parçalanmaya başladığı dönemde bile hatırı sayılır miktarda ödeme yapılmıştır.⁵³ R.1332/M.1916 tarihinde masârif-i gayri melhuz tertibinden

⁴⁴ 1868 tarihinde Rus kontrolü altında olan Eçmiyazın Katogigosluğu'ndan gönderilen yazıda İstanbul'da bir vekil bulundurulması talep edilmiştir. Osmanlı Devleti bu talebe, Osmanlı'daki Ermenilerin temsilcisi olan Ermeni Patriği ile uyuşmayacağını belirterek bu talebi kabul etmemiştir. Ali Arslan, *Kadim Ermeni Papalığı*, 68.

⁴⁵ BOA, *BEO*, 4463/334670.

⁴⁶ BOA, *BEO*, 4681/351003.

⁴⁷ BOA, *BEO*, 4407/330517; BOA, *BEO*, 4462/334636.

⁴⁸ Davut Kılıç, "Osmanlı Ermenileri Arasında Katolik Kilisesi'nin Kuruluş Faaliyetleri", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5, (2000), 135.

⁴⁹ Haydar Çoruh, "Rum Melkitlerin Katolik Propagandasına Maruz Kalmaları", *Bellekten*, 83/298, (2019), 961.

⁵⁰ BOA, *BEO*, 4407/330455; BOA, *BEO*, 4462/334580.

⁵¹ BOA, *BEO*, 4630/347182; BOA, *MV*, 218/163.

⁵² BOA, *DH.MKT*, 2392/58; BOA, *BEO*, 1524/114270.

⁵³ BOA, *BEO*, 4346/325906.

(olağanüstü harcamalar) 5.000 kuruş,⁵⁴ R.1333/M.1917 senesinde Eksarhlık içinden gayri resmi olarak talep gelmesine ve orada resmi olarak bir memur bulunmamasına rağmen 25.500 kuruş⁵⁵ ve R.1336/M.1920 senesinde Bulgar Serepiskoposhanesi'nden gelen talep doğrultusunda 25.500 kuruş ödenmiştir.⁵⁶

Osmanlı Devleti'nde yaşayan Süryanilere'de Paskalya münasebetiyle atıyye-i seniyye olarak ödemeler yapılmıştır. İstanbul'da Süryani nüfusunun yok denecek kadar az olmasından dolayı resmi işlerini aynı inanç ve mezhebe mensup oldukları Ermeni Patrikhanesi vasıtasıyla yürüten Süryaniler⁵⁷ 1914 tarihinde Adliye ve Mezahib Nezâreti'ne başvurarak Süryani Kadim Ortodoks Kilisesi'nin yerini Osmanlı bürokrasisinde tescil ettirmişlerdir.⁵⁸ R.1332-1334/M.1916-1918 tarihleri arasında Mezahib Müdüriyeti'nden gönderilen yazı doğrultusunda Maliye Nezâreti bütçesine dahil olan mesarif-i gayr-i mefuz tertibinden⁵⁹ Süryani Kadim Patrikliği'nin Dersaadet Vekaleti aracılığıyla her sene 2.500 kuruş ödenmiştir.⁶⁰ Paskalya münasebetiyle her sene Meclis-i Mahsus-ı Vükela kararıyla verilen 2.500 kuruşun R.1337/M.1917 tarihinde verilmesi konusunda istirhamda bulunulması ifadesi Süryani Kadim Patrikliği'ne tespit ettiğimiz tarihten önce de bu miktarda bir ödemenin yapıldığını göstermektedir.⁶¹

Bahsi geçen kiliselerden başka Osmanlı Devleti'nde nispeten az sayıda cemaate sahip olan ve esasında Katolik olmasına rağmen işlerini Katolik Patriği vasıtasıyla değil ayrı bir vekalet ile yürüten⁶² Osmanlı Latin Milleti'ne de Paskalya münasebetiyle ödeme yapılmıştır. Bu cemaate yapılan ödemeler konusunda elimizdeki veriler oldukça yetersiz olup nispeten düzenli bir şekilde ödeme yapıldığını R.1332-1334/M.1916-1918 tarihleri arasında Osmanlı Latin Milleti Vekili tarafından Adliye ve Mezâhib Nezâreti'ne gönderilen yazılardan anlıyoruz.⁶³ Latin Milleti Vekili tarafından R.1332/M.1916 tarihinde gönderilen bir yazıda, Paskalya münasebetiyle her sene Gayrimüslim patrikhanelerine ita olan atıyye-i seniyyeden kendilerine 2.000 kuruşun verildiğini fakat bu sene cemaatteki fukaraların tezayüdü (çoğalması) sebebiyle diğer Gayrimüslim cemaatler derecesinde atıyye verilmesi istenmiştir. Talep üzerine Adliye ve Mezahib Nezâreti tarafından yapılan incelemede 1331 senesi için Latin Cemaati'ne atıyye itasına dair bir yazının bulunmadığı ancak 1330 senesine ait yazının olduğu bildirilmiştir.⁶⁴ R.1333/M.1917 tarihinde Dersaadet Latin Cemaati Vekaleti'nden Adliye ve Mezahib Nezâreti'ne gönderilen yazıda Paskalya münasebetiyle itası mutad olan atıyye-i seniyyenin bu sene de ödenmesi talep edilip Nisan ayının 8. Pazar gününün Paskalya olması münasebetiyle Latin cemaatinin muhtaç ve acizlerinin ihtiyaçları için 50 liranın itasının istirham edildiği bildirilmiştir.⁶⁵

⁵⁴ BOA, *MV*, 201/58.

⁵⁵ BOA, *MV*, 207/113.

⁵⁶ BOA, *BEO*, 4630/347182; BOA, *MV*, 216/163.

⁵⁷ Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat'a Kadar, Sosyal Ekonomik ve Hukuki Durumları*, (Ankara: Turhan Kitabevi, 2001), 89.

⁵⁸ Mehmet Şimşek, "Süryani Kadim Ortodoks Kilisesi Patrikhane Nizamnamesi", *SBArD Prof. Dr. Hüseyin Hatemi'ye Armağan*, 6, (2005), 725-726.

⁵⁹ BOA, *BEO*, 4517/338716.

⁶⁰ BOA, *MV*, 201/70.

⁶¹ BOA, *BEO*, 4464/334755.

⁶² M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi*, 149.

⁶³ BOA, *BEO*, 4517/338716.

⁶⁴ BOA, *BEO*, 4407/330483.

⁶⁵ BOA, *BEO*, 4462/334636.

Paskalya Yortusu'nda sadece Hristiyanlara atıyye-i seniyye itasında bulunulmamıştır. Musevilerin Hamursuz Bayramı genellikle Paskalya Yortusu'na denk geldiğinden Museviler arasında hoşnutsuzluk olmaması ve devletin her bir millete eşit muamele yaptığını göstermesi açısından çoğu zaman yapılan ödemelerde Paskalya ve Hamuruz Bayramı münasebetiyle ifadesiyle Hazine-i Maliye-i Celile'den Dahiliye Muvazenesi atıyye-i seniyye tertibinden Hahambaşılığı'na zaruri ihtiyaçlarını karşılaması adına belirli bir miktar atıyye-i seniyye verilmiştir.⁶⁶ Hahambaşılığı'na yapılan ödemelere baktığımızda R.1309/M.1893 senesinde 15.000 kuruş, R.1310-1320/M.1894-1904 tarihleri arasında 30.000 kuruş ve R.1321-1325/M.1905-1909 tarihleri arasında 25.000 kuruş ödenmiştir.

Tablo 1. Dahiliye Muvazenesi İçerisinde Atıyye-i Seniyye Tertibinden Gayrimüslim Cemaatlere Yapılan Ödemeler

Sene	Rum Patrikhanesi	Ermeni Patrikhanesi	Ermeni Katolik Patrikhanesi	Bulgar Eksarhlığı	Süryani Kadim Patrikliği	Hahamhane
R.1305 / M.1889 ⁶⁷	100.000	-	-	-	-	-
R.1307 / M.1891 ⁶⁸	750 lira	400 lira	250 lira	-	-	-
R.1308 / M.1892 ⁶⁹	750 lira	400 lira	250 lira	400 lira	-	-
R.1309 / M.1893 ⁷⁰	75.000	40.000	25.000	400 lira ⁷¹	-	15.000
R.1310 / M.1894 ⁷²	75.000	40.000	25.000	-	-	30.000
R.1311 / M.1895 ⁷³	85.000	40.000	25.000	-	-	30.000
R.1312 / M.1896 ⁷⁴	75.000	40.000	25.000	-	-	30.000
R.1313 / M.1897 ⁷⁵	75.000	50.000	25.000	50.000	-	30.000
R.1314 / M.1898 ⁷⁶	75.000	50.000	25.000	50.000	-	30.000
R.1315 / M.1899 ⁷⁷	75.000	50.000	25.000	-	-	-

⁶⁶ BOA, *BEO*, 181/13562.

⁶⁷ BOA, *MV*, 42/35.

⁶⁸ BOA, *MV*, 64/43.

⁶⁹ BOA, *BEO*, 9/623.

⁷⁰ BOA, *BEO*, 181/13554; BOA, *BEO*, 216/16164; BOA, *İ.HUS*, No.10/44.

⁷¹ BOA, *BEO*, 181/13562.

⁷² BOA, *BEO*, 395/29577; BOA, *DH.MKT*, 239/38.

⁷³ BOA, *BEO*, 599/44895; BOA, *DH.MKT*, 367/14.

⁷⁴ BOA, *İ.HUS*, 46/39.

⁷⁵ BOA, *Y.PRK.BŞK*, 45/68; BOA, *BEO*, 940/70447.

⁷⁶ BOA, *İ.AZN*, 30/1.

⁷⁷ BOA, *BEO*, 1310/98235; BOA, *İ.AZN*, 33/33.

R.1316 / M.1900 ⁷⁸	75.000	50.000	25.000	50.000	-	30.000
R.1318 / M.1902 ⁷⁹	75.000	50.000	25.000	50.000	-	30.000
R.1319 / M.1903 ⁸⁰	75.000	50.000	25.000	50.000	-	30.000
R.1320 / M.1904 ⁸¹	75.000	50.000	25.000	50.000	-	30.000
R.1321/ M.1905 ⁸²	60.000	40.000	20.000	30.000	-	25.000
R.1324 / M.1908 ⁸³	60.000	40.000	20.000	30.000	-	25.000
R.1325 / M.1909 ⁸⁴	60.000	40.000	20.000	30.000	-	25.000
R.1331 / M.1915 ⁸⁵	-	-	25.000	-	-	-
R.1332 / M.1916 ⁸⁶	-	-	25.000	5.000 ⁸⁷	2.500 ⁸⁸	-
R.1333 / M.1917 ⁸⁹	-	-	25.000	25.500 ⁹⁰	2.500 ⁹¹	-
R.1336 / M.1920 ⁹²	-	-	25.000	25.500	-	-

Paskalya ve Hamursuz Bayramı münasebetiyle atıyye-i seniyye olarak kiliselere yapılan yardımlardan sonra adet olunduğu üzere Rum Patrikhanesi, Ermeni Patrikhanesi, Ermeni Katolik Patrikhanesi, Bulgar Eksarhlığı ve Hahambaşılığı ruhani liderleri vasıtasıyla Adliye ve Mezâhib Nezâreti'ne ayrı ayrı teşekkür yazıları göndermiştir.⁹³ Nezâret, gelen bu teşekkür yazılarını sadrazam vasıtasıyla Padişah'a takdim etmiştir.⁹⁴ Takdim edilen teşekkür yazılarında ilk olarak yapılan yardım miktarından bahsedilmiştir.⁹⁵ Yazıların devamında ise yardımlar sayesinde cemaat içerisindeki memurin, hademe, eytam, eramil ve aceze gibi müzayaka kullarının memnuniyeti dile

⁷⁸ BOA, *BEO*, 1524/114270; BOA, *İ.AZN*, 38/5.

⁷⁹ BOA, *BEO*, 1834/137529.

⁸⁰ BOA, *BEO*, 2045/153340; BOA, *İ.AZN*, 50/1.

⁸¹ BOA, *BEO*, 2305/172845; BOA, *İ.AZN*, 55/5.

⁸² BOA, *BEO*, 2559/191892.

⁸³ BOA, *DH.MKT*, 1251/65.

⁸⁴ BOA, *MV*, 126/28.

⁸⁵ BOA, *BEO*, 4345/325805.

⁸⁶ BOA, *BEO*, 4407/330455.

⁸⁷ BOA, *MV*, 201/58.

⁸⁸ BOA, *MV*, 201/70.

⁸⁹ BOA, *BEO*, 4462/334580.

⁹⁰ BOA, *MV*, 207/113.

⁹¹ BOA, *BEO*, 4464/334755.

⁹² BOA, *BEO*, 4630/347182; BOA, *MV*, 218/163.

⁹³ BOA, *Y.A.HUS*, 372/5; BOA, *Y.A.HUS*, 372/24; BOA, *Y.A.HUS*, 521/18.

⁹⁴ BOA, *Y.A.HUS*, No.394/41.

⁹⁵ BOA, *Y.MTV*, 49/147.

getirilmiştir.⁹⁶ Son kısmında ise cemaatleri adına Sultan II. Abdülhamid'e şükranlarını sunan ruhani liderler Sultan'a uzun ömür dileyerek yazılarını sonlandırmışlardır.⁹⁷

3. Paskalya Münasebetiyle Hazine-i Celile-i Maliye'den Yapılan Ödemelerde Yaşanan Sorunlar

Paskalya Yortusu'nda Rum Patrikhanesi, Ermeni Patrikhanesi, Ermeni Katolik Patrikhanesi, Bulgar Eksarhlığı ve ayrıca Hamursuz Bayramları için Hahambaşılığı'na yukarda belirtilen miktarlarda ödemeler yapılmıştır. Yapılan ödemeler dönemin zorlu ekonomik şartlarını göz önüne aldığımızda oldukça yüksek sayılabilecek düzeydedir.⁹⁸ Bu miktara diğer dini günlerde yapılan ödemeler de eklendiğinde Hazine-i Celile-i Maliye'den sene içerisinde çıkan miktar çok daha yüksek boyutlara ulaşmıştır.⁹⁹ Kiliselere yapılacak mutad ödemeler Dahiliye Muvazenesi atıyye-i seniyye tertibinden karşılanmıştır. Bu bütçe doğrudan Hazine-i Celile-i Maliye oluruyula hazırlandığından kiliselere yapılacak ödemelerde Maliye Nazırı'nın önemli sorumluluğu vardır. Çalışma dönemimiz içerisinde genel olarak Paskalya Yortusu döneminde kiliselere toplam 170.000-230.000 kuruş arasında ödeme yapılması planlanmıştır. Tek seferde bu denli yüksek sayılabilecek bir meblağın bütçeden çıkması Dahiliye Muvazenesini zor durumda bırakmıştır.¹⁰⁰ Maliye Nezâreti'ne gönderilen yazılarda yüksek miktarda paranın Dahiliye Muvazenesi atıyye-i seniyye tertibinden ödenmesi halinde bütçede kalacak miktar gösterilerek senenin geri kalanı için istenen atıyye ödemelerinin yapılamayacağı açıkça ifade edilmiştir.¹⁰¹ Bu noktada yaşanacak sıkıntının önüne geçilmesi için Dahiliye Muvazenesi atıyye-i seniyye tertibine bahsi geçen sene için kiliselere verilmesi düşünülen atıyye-i seniyye miktarında bir ilave yapılması istenmiştir.¹⁰² Ancak Maliye Nezâreti çoğu zaman bu talebe bütçenin kesinleştirilmesinden ötürü bütçe içerisinde artırma gitmenin uygun olmayacağını ifade ederek¹⁰³ olumsuz yaklaşmış ve sorunun Dahiliye Muvazenesi içerisinde çözülmesini istemiştir. R.1314/M.1898 senesinde Ticaret ve Nafia Nazırı ve Islahat-ı Maliye Komisyonu birinci azasına gönderilen yazıda Paskalya ve Hamursuz Bayramı'nda Rum Patrikhanesi, Ermeni Patrikhanesi, Ermeni Katolik Patrikhanesi, Bulgar Eksarhlığı ve Hahamhane'ye Dahiliye Muvazenesine dahil bulunan ve atıyye-i seniyye tertibatından 230.000 kuruşun verilmesi emredilerek Maliye Nezâreti'ne gereğinin yapılması tebliğ edilmiştir. Ancak 1314 senesi muvazenesine dahil bulunan atıyye tertibatında 246.000 kuruş kaldığı 230.000 kuruşun ödenmesi halinde 16.000 kuruşun kalacağı ve bu miktarın senenin sonuna kadar yetmeyeceğinden sözü edilen meblağın bütçeye ilavesi istenmiştir.¹⁰⁴ Genel olarak bu gibi bütçeye ilave taleplere ekonomik şartların da zorluğundan dolayı sıcak bakılmadığından Dahiliye Nezâreti'nin bu talebine, şimdilik bu paranın ödenmesi şayet ortaya çıkacak noksanlıkta Daire-i Dahiliye'nin diğer aksam-ı masarifat-ı tasarrufatından noksanlığın kapatılmasının uygun olacağı yönünde cevap verilmiştir.¹⁰⁵

⁹⁶ BOA, *Y.A.HUS*, 272/104.

⁹⁷ BOA, *Y.A.HUS*, 385/125; BOA, *Y.A.HUS*, 385/151.

⁹⁸ BOA, *DH.MKT*, 367/14.

⁹⁹ Çalışma dönemimizde genel olarak bütçenin gelir ve giderlerine ait rakamları görmek için bkz. Tevfik Güran, *Resmî İstatistiklere Göre Osmanlı Toplum ve Ekonomisi*, (İstanbul: İş Kültür Yayınları, 2017), 407-410.

¹⁰⁰ BOA, *DH.MKT*, 2130/41.

¹⁰¹ BOA, *BEO*, 539/40401.

¹⁰² BOA, *DH.MKT*, 2218/48.

¹⁰³ BOA, *BEO*, 962/72138.

¹⁰⁴ BOA, *BEO*, 1151/86258.

¹⁰⁵ BOA, *BEO*, 1159/86851.

Bütçede yaşanan bu sıkıntı hemen hemen her Paskalya Yortusu'nda devam etmiş olup bütçede yaşanan darboğazın önüne geçmek için R.1320/M.1904 tarihinde kiliselere yapılan ödemelerde %15'lik bir oranda tenzilata gidilmesine karar verilmiştir. Ancak tenzilat R.1320 senesinde değil R.1321/M.1905 senesinde uygulamaya konulmuştur. Bu sayede 230.000 kuruşa dayanan Paskalya ödemelerinde bütçeye en az 34.500 kuruşluk rahatlama sağlanmış ama amaçlanmıştır. Ancak kiliselere yapılan ödemelere baktığımızda toplamda yapılan tenzilat miktarının %15'ten biraz daha yukarı seviyede olduğunu görmekteyiz. Tenzilat sonrası Rum Patrikhanesi'ne 60.000, Ermeni Patrikhanesi'ne 40.000, Ermeni Katolik Patrikhanesi'ne 20.000, Hahambaşı Kaymakamlığı'na 25.000 ve Bulgar Eksarhlığı'na 30.000 kuruş ödenmiştir. Bu rakamlara göre Rum Patrikhanesi, Ermeni Patrikhanesi ve Ermeni Katolik Patrikhanelerine yapılan ödemelerde %20'lik ve Hahamhane'ye yapılan ödemelerde %16,6'lık bir tenzilata gidilmiş olup, %40'lık oranla en yüksek miktarda tenzilata gidilen kilise Bulgar Eksarhlığı olmuştur.¹⁰⁶ Bulgar Eksarhlığı yapılan bu tenziltan sonra Adliye ve Mezahib Nezâreti'ne gönderdiği yazıda, memurun ve hademesinin maaşı ve eksarhlığın diğer zaruri ihtiyaçlarının tesviyesi için Paskalya döneminde her zamankinden daha fazla akçeye ihtiyaç bulunduğundan ödemeler konusunda sıkıntı yaşanacağından önceki senelerde olduğu gibi Sultan II. Abdülhamid'in atıyye-i seniyye ihsanında bulunmasını talep etmiştir.¹⁰⁷ Bununla birlikte talebe olumlu yaklaşılmayarak yapılan ödemede bir artışa gidilmemiştir. Ancak aynı yıl içerisinde Papa'yı ziyaret edecek Ermeni Katolik Patriği'nin azimet ve avdet masrafı için Paskalya atıyyelerine mahsuben 25.000 kuruşun hemen ödenmesi ve konu hakkında Adliye ve Mezahib Nezâreti ve Dahiliye Nezâreti'ne malumat verilmesi istenerek bir nevi yapılacak tenzilat kilise için bir seneliğine esnetilmiştir.¹⁰⁸

Yaşanan bütçe sıkıntısının dışında kimi zaman bazı kiliselere yapılan ödemelerde münferit olarak da görebileceğimiz aksamlar yaşanmıştır.¹⁰⁹ Paskalya Yortusu'nun mart sonu nisan başı olmasından yapılacak yardımların da bu aralıktan önce verilmesi planlanmıştır. Ancak planlanan ödemelerde 3-4 aylık¹¹⁰ veya nadiren de olsa bir yılı aşkın sürede gecikmeler yaşanmıştır. Bu gibi gecikmelerde ilgili patrikhane yapılacak yardım miktarından ne kadarının yapılmadığını belirterek¹¹¹ ödenmesi gereken yardımın kiliseye yapılmasını talep etmiştir.¹¹²

4. Hazîne-i Hâssa-i Şâhâne'ye Bağlı Emlâk-i Hümâyûn İdaresi'nden Yapılan Ödemeler

Sultan II. Abdülhamid döneminde atıyye-i seniyye tertibi dışında kiliselere Hazîne-i Hâssa-ı Şâhâne'den de ödeme yapılmıştır. Konunun daha iyi anlaşılabilmesi adına bu hazinenin tarihi süreç içerisinde yaşadığı değişimden kısaca bahsetmemiz de fayda vardır. Bilindiği üzere klasik dönemde hazine, dış hazine (Hazine-i Âmire) ve iç hazine (Hazine-i Hassa) olarak ikiye ayrılmıştır. Padişah'ın sorumluluğu altında bulunan iç hazine kendi içerisinde Bodrum Hazinesi, İfrâz Hazinesi, Çilhâne Hazinesi, Hâs Oda Hazinesi, Hâs Ahur Hazinesi ve Ceyb-i Hümâyûn Hazinesi gibi alt hazinelere bölünmüş olup Ceyb-i Hümâyûn Hazinesi zaman içerisinde başta ordunun artan masraflarını karşılamak için dış hazineye kaynak aktarılan bir yer haline almıştır.¹¹³ III. Selim

¹⁰⁶ BOA, *DH.MKT*, 946/19.

¹⁰⁷ BOA, *BEO*, 2559/191892.

¹⁰⁸ BOA, *BEO*, 2734/205035.

¹⁰⁹ BOA, *BEO*, 1329/99624.

¹¹⁰ BOA, *İ.HUS*, 36/54.

¹¹¹ BOA, *BEO*, 3046/228396.

¹¹² BOA, *BEO*, 2158/161787

¹¹³ Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1985), 35-36.

döneminde Nizam-ı Cedid Ordusu'nun ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kurulan İrad-ı Cedid Hazinesi'ne birçok gelir kalemi bağlanmıştır. Ancak III. Selim'in tahttan indirilmesinden sonra İrad-ı Cedid Hazinesi'nin lağvedilerek mevcut gelirlerinin Darbhâne'ye aktarılmasıyla birlikte Darbhane, Hazine-i Âmire'yi desteklemek amacıyla bir ihtiyat hazinesi olarak görevi yapmaya başlamıştır. Zaman içerisinde Hazine-i Âmire'nin durumunun daha da kötüye gitmesi üzerine 1835 tarihinde Darphane-i Âmire ve Hazine-i Âmire birleştirilmiş olsa da istenilen sonuç elde edilemediğinden 1838 yılında Hazine-i Âmire ve Darbhane tekrar ayrılmıştır¹¹⁴. Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile birlikte mali alanda bir dizi yeniliğe gidilmiştir. Bu konuda Nizam-ı Cedid döneminde benimsenen tek dış hazine yerine çoklu hazine¹¹⁵ uygulamasına son verilerek tek bir hazine gelir ve giderlerin kaydedilmesi benimsenerek Maliye Hazinesi adında bir hazine kurulmuştur.¹¹⁶ Maliye Hazinesi'nin kurulduğu 1840 yılına gelindiğinde Padişah'ın özel gelirlerinin özel giderlerini karşılayacak düzeyde olmadığı anlaşıldığında Padişah'a ait gelirlerin Maliye Hazinesi'ne katılarak Padişah'a uygun bir maaş tahsis edilmesi ilke olarak benimsenmiştir.¹¹⁷ Yapılan düzenlemeyle birlikte Ayazağa, Kandilli, Yapağcı, Bahşayış ve İzzettin Çiftlikleri dışında kalan Padişah ve sultanlara ait hasların, mahlûl kalıp başkasına devredilmeksizin saraya bağlanan ve bu sebeple mukataa adı verilen aynı mahiyetteki gelir kaynaklarının, Mısır gelirlerinin, saray madenlerinin ve Emlak-i Hümâyun'a ait malların Maliye Hazinesi'ne aktarılmasına karar verilmiştir.¹¹⁸ Buna karşılık Maliye Hazinesi'nden her ay Darbhane'ye varidat-ı şahane adıyla 12.500 kese akçe verilmiş olup Darbhane Nazırı, Ceyb-i Hümâyun'un da sorumlusu olmuştur. Ayrıca daha önceden bizzat Padişah tarafından yapılmış olan hayır işlerinin sürdürülmesi adına 1841 yılından itibaren bütçeden atıyye-i seniyye tertibi başlığı altında bir gider kalemi açılmıştır. Bu sayede bürokratikleşme adına önemli bir adım atılarak yapılacak yardımlar Padişah'ın şahsi yardımlarından öte bürokratik bir devletin temsilcisi olarak görülen Padişah adına verilen bir hediye şeklini almıştır.¹¹⁹ Bu süreç sonunda 1850 tarihinde Darbhane-i Âmire Nezareti, Hâzine-i Hâssa Nezareti adını almıştır.¹²⁰ İlerleyen süreç içerisinde hazinenin geliri sarayın masraflarını karşılamaya yetmediğinden hazinenin gelir kalemlerinin artırılması yoluna gidilmiştir. Ancak alınan önlemlere rağmen hazine tam anlamıyla rahatlatılamamıştır.¹²¹ Sultan II. Abdülhamid'in tahta geçmesiyle birlikte Hâzine-i Hâssa Nezareti'nde önemli değişiklikler yaşanmıştır. İlk olarak Hazine-i Hassa Nazırı olarak Osmanlı Bankası memurlarından Agop Kazazyan göreve getirilmiştir. Dolmabahçe'de çalışmalarına başlayan Agop Kazazyan on bir kişilik bir idare meclisi ve on kişilik bir Emlak-i Hümâyun Heyeti teşkil etmiştir. Bu dönemde daha önce Maliye Hazinesi'ne aktarılan Emlak-i Hümâyun'un tamamı tekrardan Hazine-i Hassa'ya aktarılmıştır.¹²² Bunun dışında ülkedeki pek çok yer padişah adına senet düzenlemek suretiyle Emlak-i Hümâyun'a aktarılmıştır. Bunda şüphesiz ki Sultan II. Abdülhamid'in toprakları ve gelir kalemlerinin yerli ve yabancı ihtiras sahiplerinin eline geçmesinin önüne geçme ve bu kaynakları ülke yararına koruma düşüncesi de

¹¹⁴ Ali Akyıldız, *Osmanlı Merkez Bürokrasisi (1836-1856)*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2018), 116-121.

¹¹⁵ Ahmet Tabakoğlu, *Toplu Makaleler-I İktisat Tarihi*, (İstanbul: Kitabevi, 2005), 207.

¹¹⁶ Abdüllatif Şener, *Sona Doğru Osmanlı*, (Ankara: Birleşik Kitabevi, 2007), 85.

¹¹⁷ Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, (İstanbul: Alan Yayıncılık, 1986), 289.

¹¹⁸ Vasfi Şensöz, *Osmanoğulları'nın Varlıkları ve II. Abdülhamid'in Emlaki*, (İstanbul: Okuyan Us, 2013), 39.

¹¹⁹ Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet*, 126.

¹²⁰ Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2008), 200.

¹²¹ Arzu Terzi, *Hazine-i Hassa Nezareti*, (Ankara: T.T.K., 2000), 85.

¹²² Vasfi Şensöz, *Osmanoğulları'nın Varlıkları ve II. Abdülhamid'in Emlaki*, 65-67.

etkili olmuştur.¹²³ Kısa süre içerisinde Emlak-i Hümâyün'a ait gelirlerin artması sonucu ülkenin çeşitli yerlerinde Emlak-i Hümâyün'a ait şubeler açılmıştır.¹²⁴ Hazine gelirlerinin artması ve ülkenin birçok noktasında şubelerin açılması üzerine bu hazine sultana ait gelir gider işlerini yürüten bir teşkilattan fazlasına dönüşmüştür. Sultan II. Abdülhamid'in siyasi meşruiyetini güçlendirmek adına izlemiş olduğu strateji gereği sürdürülen hayır hasenat işlerinin sağlıklı bir şekilde finanse edilebilmesi için Emlâk-i Hümâyün İdaresi'nin kaynakları yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Bundan dolayı hazinenin gelirlerini arttırmak adına birçok gelir kalemini bu hazineye bağlamaya devam etmiştir. Bu dönemde Padişah'ın sahip olduğu mali güce daha önceki dönemlerde hiçbir Osmanlı Padişahı'nın sahip olmadığı bazı yazarlar tarafından dile getirilmiştir.¹²⁵ II. Meşrutiyet dönemiyle birlikte Hazine-i Hassa'ya ait gelirin bir bölümü Maliye Nezâreti'ne devredilmiştir.¹²⁶ 31 Mart Vakası sonrası Sultan II. Abdülhamid'in tahtan indirilmesi üzerine II. Abdülhamid'in izlerini silmek isteyen yeni hükümet başta Sultan'ın adıyla özdeşleşen kurumlar¹²⁷ olmak üzere Sultan'ın kurmuş olduğu sosyal yardım düzeninin tasfiyesine başlayarak yardıma muhtaç birçok kişinin mağdur olmasına sebep olmuştur.¹²⁸

Sultan II. Abdülhamid'in izlemiş olduğu stratejinin yürütülebilmesi açısından bu hazineden ihtiyaç sahiplerine atıyye-i seniyye adıyla yüklü miktarda ödeme yapılmıştır. Bu açıdan Paskalya döneminde kiliselere yapılan ödemelerde ihtiyaç sahiplerine ve yetimlere sarf edilmesi için kiliselere yapılan ödemelerde genellikle sultanın cömertliğini, yoksulları ve ihtiyaç sahiplerinin koruyucusu olduğu düşüncesini vurgulamak için atıyye-i seniyye-i hazret-i padişahi ifadesi kullanılmıştır.¹²⁹ Hazîne-i Hâssa-i Şâhâne'ye bağlı Emlâk-i Hümâyün İdaresi'nden yapılan ödemelerde de cemaatlerin sayısı dikkate alınmış olup ödemeler buna göre yapılmıştır. R.1319/M.1903 senesinde Rum Patrikhanesi'ne 25.000,¹³⁰ Ermeni Patrikhanesi'ne 25.000,¹³¹ Bulgar Eksarhanesi'ne 20.000,¹³² Ermeni Katolik Patrikhanesi'ne 10.000¹³³ ve Süryani Patrikhanesi'ne 5.000 kuruş ödenmiştir.¹³⁴ Bu bahsettiğimiz cemaatler dışında Keldanilerin de yardım talebi olmuştur. R.1323/M.1908 tarihinde Dersaadet Keldani Patrikliği Vekili tarafından Hazine-i Hassa-i Şâhaneye gönderilen yazıda, her sene Paskalya'da Sultan II. Abdülhamid tarafından Hristiyan fukarasına tevzi olunmak için Hazine-i Hassa'dan patrikhanelere inayet ve ihsan buyrulmakta olan ataya-ı seniyyeden Keldani Osmanlı Milleti fukarasının da faydalanması için (müstefid) hisselerine uygun miktarda sadakanın verilmesi talep edilmiş olup mesele Hazine-i Hassa Nazırı tarafından bildirilmiştir.¹³⁵

Ele aldığımız (R.1317-1323/M.1901-1907) dönem içerisinde belirtilen bu miktarlarda bir değişme söz konusu olmamıştır. Ödemeler Hazîne-i Hâssa-i Şâhâne'ye bağlı Emlak-i Hümâyün

¹²³ Ahmet Tabakoğlu, *Osmanlı Mâli Tarihi*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016), 285.

¹²⁴ Arzu Terzi, *Hazine-i Hassa Nezareti*, 125.

¹²⁵ Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet*, 127-128; İzi Karakaş Özbayrak, *II. Abdülhamid Döneminde Uygulanan Sosyal Yardım Politikaları*, 73.

¹²⁶ Vasfi Şensözen, *Osmanoğulları'nın Varlıkları ve II. Abdülhamid'in Emlaki*, 108.

¹²⁷ Hikmez Zeki Kapıcı, *Darülhayr-i Âli*, 136.

¹²⁸ Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet*, 119.

¹²⁹ BOA, *ML.EEM*, 404/52.

¹³⁰ BOA, *ML.EEM*, 507/38.

¹³¹ BOA, *ML.EEM*, 437/55.

¹³² BOA, *ML.EEM*, 437/58.

¹³³ BOA, *ML.EEM*, 437/54.

¹³⁴ BOA, *ML.EEM*, 437/57.

¹³⁵ BOA, *Y.MTV*, 306/105; BOA, *Y.PRK.AZN*, 25/18.

İdaresi'nden yapılmış olup bahsi geçen sene içerisinde ne kadar ödemenin yapıldığı ifade edildikten sonra¹³⁶ ödemenin Patrikhaneler ve Eksarhane tarafından teslim alındığı Emlak-i Hümâyün Kalem Müdürü tarafından bildirilmiştir.¹³⁷ Kimi zaman kiliseler dışında doğrudan kişilere de ödemeler yapılmıştır. Misal olarak R.1322/M.1906 senesinde Paskalya münasebetiyle Ermeni Patrik Kaymakamı sabıkına 2.000 kuruş verilmesine karar verilmiş olup bu rakam genel kiliselere ödenecek miktarın üzerine eklenmiştir.¹³⁸

Yapılan ödemelerde Mecidiye 20'den ibaresi de yer almıştır.¹³⁹ Bu ifade toplumda Abdülmecid'in tahta çıkışının altıncı yılında basılan 7 dirhem ağırlığındaki¹⁴⁰ nominal değeri 20 kuruş olan gümüş parayı ifade etmek için kullanılmış olup¹⁴¹ yapılan ödemelerde 1 Mecidiye x 20 kuruş hesabı dikkate alınmıştır. Yapılan ödemelere örnek olarak R.1317/M.1901 senesinde Paskalya münasebetiyle Bulgar Eksarhlığı'na yapılan yardımı gösterebiliriz. Bulgar Eksarhlığı'na bahsi geçen sene içerisinde 20.000 kuruş ödeme yapılmasına karar verilmiş olup Bulgar Eksarhlığı'ndan gönderilen yazıda 1.000 adet Mecidiyenin verildiği ifade edilmiştir.¹⁴²

Yapılan bu ödmeden sonra âdet olduğu üzere Rum Patrikhanesi, Ermeni Patrikhanesi, Ermeni Katolik Patrikhanesi, Bulgar Eksarhlığı ve Süryani Patrikliği ruhanileri teşekkür yazılarını ayrı ayrı göndermişlerdir. Teşekkür yazılarında ilk olarak yapılan yardımın miktarı belirtilerek gerek Hazîne-i Hâssa-i Şâhâne'den gerekse Hazine-i Celile-i Maliye'den atıyye-i seniyye olarak yapılan ödmeden dolayı Sultan II. Abdülhamid'e duyulan mutluluk ve şükran şükran dile getirilmiştir.¹⁴³ Gönderilen teşekkür yazılarında kiliseye yapılan yardımın doğrudan Hazîne-i Hâssa-i Şâhâne Nazırı Ohannes Efendi tarafından teslim edildiği de ifade edilmiş olup Ohannes Efendi de bizzat kendisinin ayırım yapmaksızın tek tek Patrikhanelere ve Eksarhlığ'a giderek gerekli ödemeleri teslim ettiğini ifade etmiştir.¹⁴⁴ Şüphesiz bu türden bir hareket, devletin Hristiyan vatandaşlarına verdiği değeri göstermesi açısından oldukça önemlidir. Nitekim kiliseler de yapılan iyilikten duydukları memnuniyeti teşekkür yazılarında da açıkça dile getirmişlerdir.¹⁴⁵

¹³⁶ BOA, *ML.EEM*, 495/59.

¹³⁷ BOA, *ML.EEM*, 597/60.

¹³⁸ BOA, *ML.EEM*, 561/2.

¹³⁹ BOA, *ML.EEM*, 437/52.

¹⁴⁰ "Mecidiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/239.

¹⁴¹ Sultan Abdülmecid döneminde aynı tarihlerde 20 Para ve 1, 2, 5 ve 10 kuruş olarak gümüş paralarda bastırılmış olup 1 Mecidiye sadece yaklaşık olarak 24 gr. ağırlığındaki 20 kuruş için kullanılmıştır. Fikret Kuçlu-Murat Demirdöğen, *Osmanlı İmparatorluğu-Türkiye Cumhuriyeti Nümismatik Kataloğu 1839-2021*, (Ankara: Numisma World Publishing, 2021), 15-16.

¹⁴² BOA, *Y.PRK.AZN*, 21/79.

¹⁴³ BOA, *Y.PRK.AZN*, 24/52.

¹⁴⁴ BOA, *Y.PRK.HH*, 34/73.

¹⁴⁵ BOA, *Y.PRK.AZN*, 21/79.

Sonuç

Sultan II. Abdülhamid döneminde Gayrimüslimlere Paskalya Yortusu'nda Hazine-i Maliye-i Celile'nin Dahiliye Muvazenesi atıyye-i seniyye tertibatı ve Hazîne-i Hâssa-i Şâhâne'ye bağlı Emlâk-i Hümâyun İdaresi'nden yüklü miktarda ödemeler yapıldığı görölmektedir. Özellikle Hazine-i Maliye-i Celile'nin Dahiliye Muvazenesi atıyye-i seniyye tertibatından yapılan ödemeler bütçenin o seneki toplamının %90'ına kadar ulaşmıştır. Sadece Paskalya Yortusu'nda bütçenin neredeyse tamamına yakınının kullanılması ve sene içerisinde yapılacak diğer yardımlara para kalmaması beraberinde bir dizi zorlukları da getirmiştir. Bu noktada bütçeye ilave yapılması talep edilmiş olsa da sorunun Dahiliye Muvazenesi içerisinde çözölməsi istenmiştir. Ancak bu sorunun hemen hemen her sene devam etmesi üzerine Paskalya Yortusu sırasında kiliselere yapılan ödemelerde %15 oranında bir tenzilata gidilmesi düşünölse de yaklaşık olarak %25 oranında bir tenzilata gidilmiştir. Dahiliye Muvazenesini nispeten de olsa rahatlatan bu uygulama kiliseleri zor duruma düşürmüştür. Bu noktada kiliselerin artan masraflarını karşılamada Emlak-i Seniyye İdaresi tamamlayıcı bir rol üstlenmiştir. Doğrudan Sultan II. Abdülhamid'in yardım faaliyetlerinin finanse edilmesinde kullanılan bu kaynaktan cemaatlerin nüfus oranına göre yüklü miktarda ödeme yapılmıştır. Her iki kaynaktan da yapılan ödemeler devletin siyasi ve ekonomik açıdan oldukça zor bir durumda olduğu ve özellikle Ermenilerin ve Rumların zararlı faaliyetlerinin zirveye ulaştığı I. Dünya Savaşı ve akabinde Anadolu'nun İtilaf Devletleri tarafından işğali sırasında da devam etmiştir. Türk halkının varoluş mücadelesi verdiği bir dönemde yıkıcı faaliyetlerini aleni bir şekilde sürdüren kiliselere yapılan yardımları günümüzün şartları altında bir eleştiri konusu olabilir. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslimlere karşı göstermiş olduğu hoşgörünün ne denli yüksek olduğunu göstermesi açısından oldukça önemlidir.

KAYNAKÇA

I- Arşiv Belgeleri

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).

Bab-1 Ali Evrak Odası (BEO): 9/623, 181/13554, 181/13562, 216/16164, 234/17524, 395/29577, 539/40401, 599/44895, 234/17524, 940/70447, 962/72138, 1151/86258, 1159/86851, 1310/98235, 1329/99624, 1524/114270, 1642/123125, 1834/137529, 2045/153340, 2158/161787, 2305/172845, 2559/191892, 2734/205035, 3046/228396, 3159/236904, 4345/325805, 4346/325906, 4407/330455, 4407/330483, 4407/330517, 4462/334580, 4462/334636, 4464/334755, 4517/338716, 4630/347182, 4463/334670, 4630/347182, 4681/351003.

Dahiliye:

Mektubi Kalemi (DH.MKT): 239/38, 367/14, 946/19, 1251/65, 2130/41, 2218/48, 2392/58, 2764/10.

İrade:

Adliye ve Mezahib (İ.AZN): 4/3, 9/20, 13/30, 25/3, 30/1, 33/33, 38/5, 50/1, 55/5.

Hususi (İ.HUS): 10/44, 36/54, 46/39, 104/134.

Maliye Nezareti:

Emlak-i Emiriyye Müdüriyet (ML.EEM): 404/52, 437/52, 437/54, 437/55, 437/57, 437/58, 495/59, 507/38, 561/2, 597/60.

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV): 42/35, 64/43, 126/28, 201/58, 201/70, 207/113, 218/163.

Yıldız:

Adliye ve Mezahib Nezareti Maruzatı (Y.PRK.AZN): 21/79, 24/52, 25/18.

Başkitabet Dairesi (Y.PRK.BŞK): 45/68.

Hazine-i Hassa (Y.PRK.HH): 34/73.

Hususi Maruzat (Y.A.HUS): 234/135, 272/104, 372/5, 372/24, 385/125, 385/151, 394/41, 521/18.

Mütenevvi Maruzat (Y.MTV): 49/147, 306/105.

Resmi Maruzat (Y.A.RES): 28/43.

II- Tezler, Makaleler ve Kitaplar

Akyıldız, Ali. *Osmanlı Merkez Bürokrasisi (1836-1856)*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2018.

Arslan, Ali. *Kadim Ermeni Papalığı Eçmiyazin Kilisesi'nde Stratejik Savaşlar*. İstanbul: İdil Yayıncılık, 2013.

Atalar, Münir. *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayûn ve Surre Alayları*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1991.

Aydın, Mahmut. "Birbirine Tezat İki Farklı İsa Portresi Paskalya Öncesi İsa versus Paskalya Sonrası İsa". *Milel ve Nihal* 4/1 (2007), 143-156.

- Ayrancı, İlhami. “Kudüs’te Paskalya Kutlamaları”, *İlâhiyât: Akademik Araştırmalar Yıllığı* 1 (2018), 1-23.
- Bozis, Sula. *İstanbul, Rumlar*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2023.
- Cezar, Yavuz. *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVII. yy dan Tanzimat’a Mali Tarih)*. İstanbul: Alan Yayıncılık, 1986.
- Çakmak, Abdullah. “Osmanlı Devleti’nin Kudüs’teki Paskalya Kutlamalarına Yönelik Politikaları (XIX. Yüzyıl)”. *Filistin Araştırmaları Dergisi* 6 (2019), 56-77.
- Çoban, Bekir Zakir. *Geçmişten Günümüze Papalık*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2021.
- Çoban, Bekir Zakir. *Yahudilerden Sonra Hristiyanlardan Önce Hz. İsa*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2018.
- Çoruh, Haydar. “Rum Melkitlerin Katolik Propagandasına Maruz Kalmaları”. *Bellekten*, 83/298 (2019), 957-1002.
- Deringil, Selim. *Simgeden Millete II. Abdülhamid’den Mustafa Kemal’e Devlet ve Millet*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2022.
- Erbaş, Ali. *Hristiyanlık*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2021.
- Ercan, Yavuz. *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat’a Kadar, Sosyal Ekonomik ve Hukuki Durumları*. Ankara: Turhan Kitabevi, 2001.
- Güler, Ali. “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim, Hürriyetleri ve Bu Bakımdan Kilise Defterleri’nin Kaynak Olarak Önemi”. *OTAM* 9 (1998), 155-175.
- Güran, Tevfik. *Resmî İstatistiklere Göre Osmanlı Toplum ve Ekonomisi*. İstanbul: İş Kültür Yayınları, 2017.
- Harman, Ömer Faruk. “İsa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/465-472, İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Işık, Hidayet. “Dinî Kökeni Açısından Noel ve Yılbaşı”. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1997), 447-468.
- Kapıcı, Hikmet Zeki. *Darülhayr-i Âli*. Ankara: ATAM, 2019.
- Karateke, T, Hakan. *Padişahım Çok Yaşa Osmanlı Devletinin Son Yüzylında Merasimler*. İstanbul: İş Kültür Yayınları, 2017.
- Katar, Mehmet. “Paskalya”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/181-182. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Kenanoğlu, M. Macit. *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*. İstanbul: Klasik, 2017.
- Kılıç, Davut. “Osmanlı Ermenileri Arasında Katolik Kilisesi’nin Kuruluş Faaliyetleri”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (2000), 135-147.
- Kuçlu, Fikret-Murat Demirdöğen, *Osmanlı İmparatorluğu-Türkiye Cumhuriyeti Nümismatik Kataloğu 1839-2021*. Ankara: Numisma World Publishing, 2021.

- Küçük, Mehmet Alparslan. “İkonografiden İnanca İsa Mesih’in Dirilişı/Paskalya Süreci”. *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 3/6 (2016), 230-274.
- Özbayrak, İzi Karakaş. *II. Abdülhamid Döneminde Uygulanan Sosyal Yardım Politikaları (1876-1909)*. İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2011.
- Özbek, Nadir. *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyal Devlet Siyaset, İktidar ve Meşrutiyet 1876-1914*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.
- Özbek, Nadir. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyal Yardım Uygulamaları”, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. ed. Halil İnalçık- Mehmet Seyitdanlıoğu, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.
- Seyhan, Beyazıt, Yaşar. *Kitab-ı Mukaddes ve Kur’an’-ı Kerimdeki Kıssaların Karşılaştırılması*. Bursa: Emin Yayınları, 2022.
- Şener, Abdüllatif. *Sona Doğru Osmanlı*. Ankara: Birleşik Kitabevi, 2007.
- Şensözen, Vasfi. *Osmanoğulları’nın Varlıkları ve II. Abdülhamid’in Emlaki*. İstanbul: Okuyan Us, 2013.
- Şimşek, Kamuran. *Osmanlı Devleti’nde Engelliler ve Engelli Politikaları II. Abdülhamit Dönemi*. Ankara: T.T.K., 2022.
- Şimşek, Mehmet. “Süryani Kadim Ortodoks Kilisesi Patrikhane Nizamnamesi”. *SBArd Prof. Dr. Hüseyin Hatemi’ye Armağın* 6 (2005), 725-742.
- Tabakoğlu, Ahmet. *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1985.
- Tabakoğlu, Ahmet. Tabakoğlu, *Osmanlı Mâlî Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.
- Tabakoğlu, Ahmet. *Toplu Makaleler-I İktisat Tarihi*, İstanbul: Kitabevi, 2005.
- Tabakoğlu, Ahmet. *Türkiye İktisat Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2008.
- Terzi, Arzu. *Hazine-i Hassa Nezareti*. Ankara: T.T.K., 2000.
- Tümer, Günay-Abdurrahman Küçük. *Dinler Tarihi*. Ankara: Ocak Yayınları, 1983.

EKLER

EK 1: Hazîne-i Hâssa-i Şâhâne Nazırı Ohannes Efendi'nin Bizzat Kiliselere Giderek Paraları Teslim Ettiğine Dair (BOA, Y.PRK.HH, 34/73).

